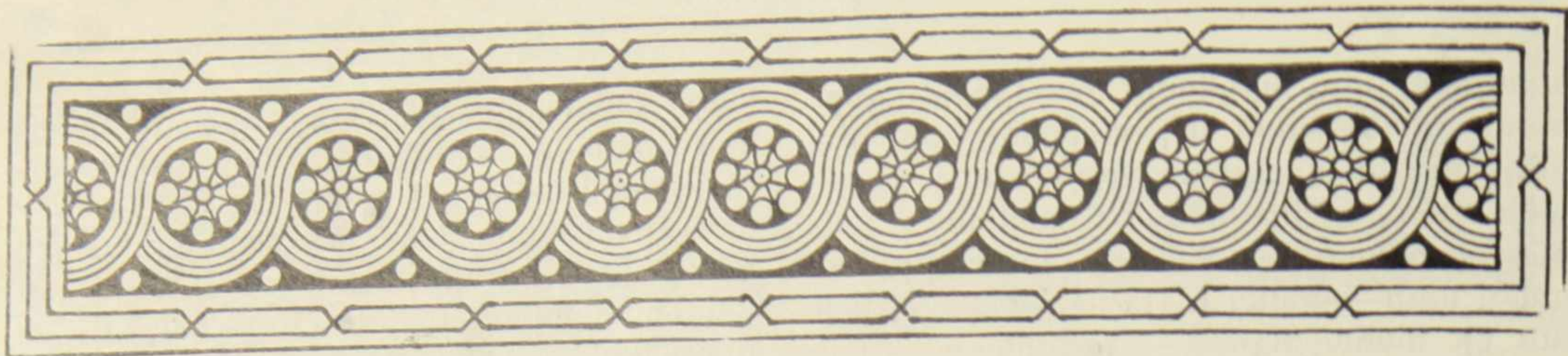

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԹՈՍՅԱՆ

(Դասախոս հոգևոր ճեմարանի)

ՀԱՅ ԽՈՇՈՐԱԳՈՒՅՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆԸ

(Հրաչյա Աճառյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)

«Աշխարհում կա մի քան, որ ավելի արժե, քան մութական զվարճությունները, ավելի քան գանձը, ավելի քան նույնիսկ առողջությունը—այդ նվիրումն է գիտությանը»:

Ֆրանսիացի պատմաբան Օգյուստեն Թիերի

Այս օրերին լրանում է հայ լեզվաբանության մեծագույն երախտավոր Հրաչյա Հակոբի Աճառյանի ծննդյան 100-ամյակը: Նա ծնվել է Կոստանդնուպոլսի հայաշատ և հայկական ավանդություններով հարուստ Սամաթիա թաղամասում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է իր ծննդավայրում՝ սովորելով տեղի Արամյան և Սահակյան ազգային դպրոցներում: Իսկ 1889 թ. ընդունվել է Պոլսի հռչակավոր Կեդրոնական վարժարանը, որն ավարտել է 1893 թ.: Ընդամենը 17 տարեկան պատանի, մեծ նվիրումով, Աճառյանը զինվորագրվում է հայ ժողովրդի լուսավորության գործին՝ որպես ուսուցիչ պաշտոնավարելով Կարինում, ուր ուսուցչական-դաստիարակչական աշխատանքներին զուգընթաց զբաղվում է բանասիրությամբ՝ կազմելով Սանասարյան վարժարանի ձեռագրացուցակը: Ի դեպ, իր ուսուցչական թափառ կյանքի ընթացքում տեղի հայերեն ձեռագրերի ցուցակները կազմելը Հ. Աճառյանը գեղեցիկ ավանդույթ դարձրեց. և նրա շնորհիվ մենք այժմ ունենք մի շարք կարևոր հայկական գաղթօջախների՝ Կարինի, Թավրիզի, Նոր Բայազետի,

Թեհրանի հայերեն ձեռագրերի վստահելի ցուցակները:

Հ. Աճառյանը ներքուստ զգում էր, անշուշտ, որ Պոլսում իր ստացած հայագիտական պատրաստականությունն անբավարար է այն առաքելության համար, որին կոչված է ինքը: Եվ ահա գիտության ծարավը նրան բերում է ժամանակի լեզվաբանական խոշորագույն կենտրոններից մեկը՝ Փարիզ, ուր նյութական մեծ զրկանքներով Աճառյանը եվրոպական իմաստով լեզվաբանական պատրաստականություն է ստանում Սորբոնի համալսարանում՝ աշակերտելով աշխարհահռչակ լեզվաբան և մեծ հայագետ Անտուան Մեյեին: Այո՛, արևելքի ընդամենը 21 տարեկան երիտասարդը 1897 թ. դառնում է Փարիզի լեզվաբանական ընկերության անդամ՝ լազերենի վերաբերյալ ֆրանսերեն լեզվով գրած իր արժեքավոր աշխատության համար: Միայն մի քանի ամիս հետո Փարիզում տեղի ունեցած արևելագետների 11-րդ կոնգրեսում իր կարգաձև երկու արժեքավոր զեկուցումներով Հ. Աճառյանն արժանանում է գերմանացի մեծ լեզվաբան և մեծ հայագետ Հ. Հյուբշ-

մանի հիացումին և վերջինիս կողմից հրավիրվում Ստրասբուրգ՝ իր դասախոսություններն ունկնդրելու: Հ. Աճառյանը պաշտամունքի հասնող նվիրում ուներ Հյուբշմանի հանդեպ, այն մարդու, որ 1875 թ., ընդդիմանալով եվրոպացի հեղինակավոր հայագետներին, գիտականորեն և վերջնականապես ապացուցեց, որ հայերենը պարսկերենի բարբառ չէ, այլ անկախ մի ճյուղ հնդեվրոպական լեզվախմբի մեջ: Որպես արտաֆայտություն իր հիացումի, Հ. Աճառյանը տարիներ հետո պիտի գրեր. «Ով Հյուբշմանի դպրոցին աշակերտ չէ, նա գիտության զավակ չէ»¹: Աճառյանը սիրով ընդունեց Հյուբշմանի առաջարկը և մեկ կիսամյակ լսեց մեծ հնդեվրոպաբանի դասախոսությունները: Եվրոպան չէր գրավում Աճառյանին. նա շտապեց վերադառնալ հայրենիք՝ օգտակար լինելու համար իր ժողովրդի լուսավորության գործին: Ծառ դրժվար օրեր և տարիներ անցկացրեց Հ. Աճառյանը Փարիզում, սակայն և իր ուժեղ կամքով ու բացառիկ ջանասիրությամբ հիացմունք պատճառեց եվրոպացի գիտնականներին: Հետագայում, 1909 թ., իր ուսուցիչ, աշխարհահռչակ գիտնական Ա. Մեյենի իր սանի մասին գրել է. «Ես որ գիտեմ, թե ինչպիսի՞ կամք, պետք է ասեմ՝ ինչպիսի՞ հերոսություն ունեցավ նա իր գիտական կրթությունը ձեռք բերելու համար, և թե ինչպիսի՞ նյութական ու բարոյական պայմանների մեջ առաջ տարավ երկար տարիներ երբեք չհոգնող հարատևությամբ իր քննությունները, որոնք քիչ քաջալերվեցին, պարտք եմ համարում ասել այստեղ, թե ինչպիսի՞ հիացմունք ունիմ ես, ոչ միայն իր գիտության, իր աշխատանքի հազվագյուտ կարողության, այլ և իր նկարագրի վրա»²:

Ա. Էջմիածինը և Գևորգյան ճեմարանը դարձան Հ. Աճառյանի առաջին հանգրվանը: Նա մեծ նվիրումով պաշտոնավարում էր Գևորգյան ճեմարանում և արժեքավոր ուսումնասիրություններ հրապարակում Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» ամսագրում: Այս գեղեցիկ ավանդույթն Աճառյանը շարունակեց նաև «Էջմիածին» ամսագրի էջերում՝ հրապարակելով հայագիտական-լեզվաբանական արժեքավոր ուսումնասիրություններ:

1898 թ. սկսած մինչև իր եղերական մահվան օրը Հ. Աճառյանն ուսուցիչ էր և դասախոս. պաշտոնավարել է հայկական բազմաթիվ դպրոցներում՝ դասավանդելով հայերենը և հայագիտությունը:

մաթիվ դպրոցներում՝ դասավանդելով հայերենագիտական ամենատարբեր առարկաներ: 1923 թ. հայրենիք վերադառնալով, Աճառյանը մինչև իր մահվան օրը Երևանի պետական համալսարանում հարգված ու

սիրված դասախոս էր, իսկ 1943 թ.՝ հայկական գիտությունների կաճառի հիմնական անդամներից մեկը: Հ. Աճառյանի ամբողջ գիտակցական կյանքը մի անմնացորդ նվիրում է գիտությանը, հայ լեզվաբանությանը, հայ մշակույթին ու հայ ազգին: Բազմազան ու բազմակողմանի է Հ. Աճառյանի գիտական-մանկավարժական գործունեությունը: Նա, ըստ երևույթին, ամենից շատ գիտական ժառանգություն թողած գիտնականն է մեր իրականության մեջ: Նրա տպագիր և ձեռագիր աշխատությունները 200-ից անցնում են. ի դեպ, այդ թվի մեջ մեկ-մեկ միավորով են հաշվվում այնպիսի աշխատանքներ, ինչպիսիք են «Հայերեն գավառական բռնարանը», «Հայ անձնանունների բառարանը», «Հայերեն արմատական բառարանը», «Հայոց լեզվի պատմությունը», «Հայոց լեզվի լիակատար քերականությունը», որոնցից ամեն մեկը մի քանի տասնյակ և նույնիսկ մի քանի հարյուր մամուլ ծավալ ունի:

Արդ, համառոտակի ծանոթանանք Հ. Աճառյանի լեզվաբանական ժառանգության հիմնական ճյուղերին:

¹ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Ա. հ., Երևան, 1971, էջ 17:

² Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա—Նոր Նախիջևան, 1911, էջ XII:

ա) Ընդհանուր լեզվաբանություն և հարակից հարցեր

Հայտնի է, որ Հ. Աճառյանը Եվրոպայում դարասկզբին մեծ տարածում ստացած «սոցիոլոգիական» կոչվող լեզվաբանական ուղղության և դրա մեծագույն ներկայացուցիչ Անտուան Մեյեի հետևորդն էր: Իր որդեգրած ուղղության տեսանկյունից էլ Աճառյանը մոտեցել է ընդհանուր լեզվաբանական հարցերին: Աճառյանի՝ ընդհանուր լեզվաբանությանը նվիրված աշխատանքների թագն ու պսակն է կազմում «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների» բազմահատոր աշխատությունն ամբողջությամբ և մանավանդ այդ աշխատության «Ներածություն» հատորը (Երևան, 1955): Աշխարհի բոլոր լեզվաբանները երազել են մի հերոս հանճար, որ կատարեր աշխարհի բոլոր լեզուների համեմատական քննությունը: Հպարտությամբ պիտի նշենք, որ աշխարհի լեզուների վերաբերյալ ուսումնասիրությունների համակ օգտագործմամբ առաջին խիզախողը եղավ մեր հայրենակիցը՝ հայ խոշորագույն լեզվաբան Աճառյանը: Լույս են տեսել արդեն 7 սովորաձավալ հատորներ, որոնք նվիրված են լեզուների հնչյունաբանության և ձևաբանության համեմատական քննությանը: Սույն աշխատության «Ներածություն» հատորի (որն, ի դեպ, ոչ միայն լեզվաբանների, այլև ընդհանրապես հասարակական գիտությունների բոլոր ներկայացուցիչների համար սեղանի գիրք է) առաջին մասում ի մի են բերված լեզվաբանության վերաբերյալ պատմա-համեմատական մեթոդի բոլոր նվաճումները, հանգամանորեն քննված է լեզուն իր հատկանիշների ամբողջության մեջ: Իսկ երկրորդ մասում, ըստ հնդեվրոպաբանության ընդունած լեզուների ցեղակցության սկզբունքի, տրված են լեզվաբանականիքները, նրանց նկարագրությունը և նախալեզուների ու մեկ ընդհանուր նախալեզվի գիտական վերականգնման փորձերը: Այս բաժնում հեղինակն ամփոփել է աշխարհի լեզուների դասակարգման ուղղությամբ կատարված փորձերը գիտական լեզվաբանության սկզբնավորումից սկսած: Այս բաժինը միաժամանակ պատմա-համեմատական մեթոդի մասին հայերեն լեզվով գրված ամենահամապարփակ աշխատությունն է: Եվ ընդհանրապես պետք է նկատել, որ սովետական լեզվաբանության մեջ ոչ մեկն այնքան համակողմանի չի ներկայացրել պատմա-համեմատական մեթոդը, ինչպես որ այն արել է Հ. Աճառյանը: Մյուս հատորներում հնա-

րավոր ամենալայն կերպով քննության է ենթարկված հայերենի հնչյունաբանությունն ու ձևաբանությունը՝ ըստ պատեհի համեմատվելով աշխարհի 562 լեզուների հետ: Մեր համոզմամբ համաաշխարհային լեզվաբանական գիտությունը մեծապես կշահի, եթե Աճառյանի այս աշխատությունը, թարգմանվելով, մատչելի լինի տարբեր երկրների լեզվաբաններին: Աշխատության արժեքը մեծ է նաև զուտ հայկաբանական իմաստով, քանի որ Աճառյանն ամենալայն քննության է ենթարկել հայերենի բոլոր արտահայտությունները՝ գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար՝ արևելահայ և արեւմտահայ գրական դրսևորումներով, այլև հայերենի 50-ից ավելի բարբառները: Եթե աշխարհի լեզուների իրողություններին վերաբերող հատվածները հանենք էլ, թեկուզ միայն հայերենի իրողությունների պատմական քննության տեսակետից այս աշխատությունը դարակազմիկ է, ամենամբողջականն ու ամենակատարյալը հայ լեզվաբանության մեջ և միաժամանակ, ինչպես պրոֆ. Է. Աղայանն է ճշտորեն գնահատում, «խոշոր ներդրում է հանդիսանում ամբողջ սովետական լեզվաբանության մեջ»³:

բ) Հայոց լեզվի պատմության և պատմա-համեմատական քերականության հարցեր

Մեր իրականության մեջ Աճառյանն առաջինն էր, որ գրեց հայոց լեզվի պատմություն: Նույնպես Աճառյանն էր, որ տարիներ շարունակ այդ առարկան որպես գիտակարգ ձևավորեց և դասավանդեց ուսանողությանը: Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» վերտառությամբ աշխատությունը բաղկացած է 2 հատորից: 1-ին հատորում, իր համար որոշակիորեն նախագծած լինելով հայերենի բնիկ՝ հնդեվրոպական տարրը, Աճառյանը համառոտակի նկարագրում է հնդեվրոպական շրջանը և ապա Հյուբշման-Մեյեի հետևողությամբ ճշտում հայերենի դիրքը բույր լեզուների մեջ: Դեռևս 1940 թ., մատականության ահեղ օրերին, Հ. Աճառյանը ճշտորեն գրում էր. «Լեզվաբանությունը հաստատել է, որ հայերենը պատկանում է լեզուների այն մեծ ընտանիքին, որ հայտնի է գիտության մեջ Հնդեվրոպական լեզվաբուն անունով»⁴:

³ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Երևան, 1955, էջ XXXV:

⁴ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ամաս, Երևան, 1940, էջ 7:

Այնուհետև ըստ վաղեմության կարգի քննում է հնագույն լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա՝ հասցնելով մինչև հունական ազդեցության ժամանակները: Իսկ երկրորդ հատորում քննում է գրական հայերենի փոխառությունների հարցը հունարենից, եբրայեցերենից, արաբերենից, վրացերենից, ռուսերենից, ինչպես նաև թուրքերենից փոխառյալ բառերի հարցը մեր ժողովրդական խոսվածքներում: Ըստ Աճառյանի, լեզվի պատմությունը լեզվի ձևափոխությունների պատմությունն է, որին նպաստում են երեք գործոններ. ա) Ներքին, իբրեւ բարեշրջության և բնական զարգացման հետևանք առաջացած ձևափոխություններ, որոնք ամենակարևորն են. բ) Արտաքին ճանապարհով՝ փոխառությամբ առաջացած ձևափոխություններ, իբրև արդյունք օտար ազդեցությունների. գ) Անհատական ճանապարհով, այսինքն՝ գրական նորամուծություններով առաջացած ձևափոխություններ: Հեղինակը որոշակիորեն սահմանազատում է անհրաժեշտաբար փոխառյալ բառերը ի հետևանք ձուլման քաղաքականության ներթափանցած բառերից: Այսպես, օրինակ՝ պահլավական 960 փոխառյալ բառերից արդի գրական և ժողովրդական լեզվի մեջ գործածական են 581 բառ, մինչդեռ թուրքերենը, որ ավերել է հայերենի խոսվածքները, գրական լեզվում գրեթե հետք չի թողել:

Հայ բանասիրության մեջ ունանք, չափազանցելով, Աճառյանի «Հայոց լեզվի պատմությունը» ջանում են ներկայացնել որպես «Արմատական բառարանի» տեսություն, մինչդեռ հայտնի է, որ 2-րդ հատորում հեղինակը քննել է մեր լեզվի պատմության ամենաբազմազան հարցեր՝ վիպասանական հայերենը, գրաբարը, հայերենի բարբառների ծագման ժամանակի հարցը, աշխարհաբարի կազմությունն ու գրապաշարը: Հայոց լեզվի անցած պատմական ուղու ամբողջ տարածքի վրա հեղինակը բացահայտում է մեր լեզվի բարեշրջական փոփոխությունները: Վերևի բոլոր խնդիրները քննելիս ի մի է բերում արտահայտված տեսակները և գիտական անառարկելի եզրակացություններ ու հետևություններ անում: Այս բոլորից բացի, սույն աշխատության մեջ Աճառյանը տվել է հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու ծրագիրը՝ մատնանշելով այն բոլոր հանգուցային հարցերը, որոնցով պետք է զբաղվեն հայերենագրությանը զինվորագրված մասնագետները:

գ) Բառագիտություն և բառարանագրություն

Աճառյանը դեռևս դպրոցական հասակում բացառիկ սեր է ունեցել բառարանագրության նկատմամբ: Նա մեզ թողել է «Հայերեն գավառական բառարանը»՝ շուրջ 30.000 բառով, «Հայոց անձնանունների բառարանը» (5 հատոր) և վերջապես՝ հայ բառարանագրության մի գլուխ-գործոց «Հայերեն արմատական բառարանը» (7 հատոր):

«Գավառական բառարանում» մեկտեղված են հայերենի բարբառների 30.000 բառեր, որոնք որպես բառ կամ իմաստ չկան գրաբարում և մեր նոր գրական լեզուներում: Իսկ «Անձնանունների բառարանում» Աճառյանը մեկտեղել և ուսումնասիրել է համայն հայ մատենագրության մեջ օգտագործված բոլոր անձնանունները՝ մինչև 1500 թ., իսկ այնուհետև՝ ընտրովիության սկզբունքով առավել նշանավոր անձանց անունները: Աճառյանի այս բառարանը չափազանց արժեքավոր է ոչ միայն լեզվաբանական իմաստով, այլ նաև հայ բանասիրության և հայոց պատմության համար: Պատահական չէ, որ Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանը» գիտական շրջանակներում գնահատվում է հայոց պատմության համար նույնքան կարևոր մի աշխատանք, որքան որ Հայկազյան բառարանը՝ հայոց լեզվի համար:

Սակայն Աճառյանի բառագիտական և բառարանագրական աշխատանքների գլուխ-գործոցը «Հայերեն արմատական բառարանն» է: Աճառյանի այս աշխատանքը շատ բարձր է գնահատված հայ և օտար լեզվաբանների կողմից. «Ոչ մի լեզվի համար չկա այսքան ճոխ, այսքան կատարյալ ստուգաբանական բառարան»⁵, գրել է Անտուան Մեյեն: «Հսկայական գործի մը առջև կը գտնվիմ.... Հեղինակը ձեռնամուխ եղած է հանհնարին: Անհատական ուժը չէր կարող հասնիլ այս ընդարձակածավալ կառուցվածքին կատարման: Բայց Աճառյան հասած է բարյավ: Նա տված է աշխատություն մը, որ կը մնա աննախընթաց օրինակ նույնիսկ համաշխարհային գրականության մեջ», ասում է հայտնի բանասեր Ռ. Ակիկյանը: Աճառյանն Արմատականի վրա աշխատել է շուրջ 40 տարի՝ աշակերտական տարիներից մինչև 1926—32 թթ., երբ իր ձեռքով արտագրելով ապակետիպ հրատարակեց: Աճառյանի Արմատականը, իր բառերով ասած, «Ամբողջա-

⁵ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, 7-րդ հատոր, Հավելված, Երևան, 1935, էջ 205:

կան ցանկն է հայերեն լեզվի արմատների, իրենց բացատրությամբ և ստուգաբանությամբ միասին»⁶։ Մոտավոր պատկերացում կազմելու համար ասենք, որ, կարդալով ամբողջ հայ հին մատենագրությունը, ինչպես նաև հայերեն բոլոր և օտարազգի առավել կարևոր տասնյակ բառարաններ (այդ գրականության ցանկը միայն 25 մեծադիր էջից է բաղկացած), Աճառյանը տվել է հայերեն շուրջ 11.000 արմատական բառեր՝ զանազանելով բնիկն ու օտար փոխառյալը, բնաձայնականն ու հայափոխը, այլև շինծու բառերը։ Բայց Աճառյանի աշխատանքը միայն հավաքչական չէ։ Հավաքելով հայերենի շուրջ 11.000 արմատները, Աճառյանն իր հերթին հսկայական թվով բառեր է օգտագործել։ Լավ է, խոսքն իրեն տանք, որպեսզի նաև իսկական գիտնականին վայել համեստությանը հաղորդակից լինենք. «Գիտունների առաջարկած ստուգաբանություններից դուրս, ինքս էլ ունիմ բազմաթիվ ստուգաբանություններ, մի մասը արդեն հրատարակված զանազան տեղեր, մի մասը անտիպ։ Այն ստուգաբանությունները, որոնք այժմ անհիշտ եմ համարում, դրված են պատմականի շարքում, իսկ այն ստուգաբանությունները, որոնք ենթարկել եմ Հյուրշմանի և Մեյեի հավանության և կամ քննության խիստ բովից անցկացրել, կարծում եմ, թե համապատասխան են գիտության պահանջներին, համարձակվել եմ դնել ուղիղ ստուգաբանության շարքը, բայց նշանակելով միշտ **Աճ.** ստորագրությամբ, առ ի զգուշություն ընթերցողների։ Այս ստուգաբանությունների թիվն է 1604 (մեծ թիվ, բայց դրանցից միայն 136-ը բնիկ հայ, իսկ մնացյալը փոխառյալ կամ բնաձայն լինելով, քանակը մեծապես փոքրանում է)»⁷։ Այո՛, Հ. Աճառյանը ոչ միայն ի մի հավաքեց հայերենի բոլոր արմատական բառերը, այլև ստուգաբանեց դրանցից 1604 բառ։ Աճառյանի սույն աշխատանքը զուտ բառարանագրական ուսումնասիրություն չէ, այլ առաջին հերթին՝ բառագիտական մի կատարյալ հետազոտություն։ «Արմատականում» յուրաքանչյուր բառի մասին խոսվում է հինգ բաժնով՝ ա) **Բառագիտություն.** տրվում է արմատը, նրա հոլովական կամ խոնարհման ձևերը, նշանակությունը, վկայություններ գործածության մասին, նրանցից կազմված բառերը և տարբեր գրությունները։ բ) **Ստուգաբանություն.** սա բառարանը դիմագծող և ամենակարևոր

մասն է, ուր տրվում է արմատի ստուգաբանությունը՝ իր խոստովանությամբ Հյուրշմանի և Մեյեի հավանության արժանացած։ գ) **Ստուգաբանությունների պատմություն.** այս բաժնում բերված են տվյալ բառի մասին հայ և օտար հայագիտության մեջ կատարված բառազննություններն ու դիտողությունները։ Սա հայերենի արմատների ստուգաբանության կատարյալ պատմությունն է։ դ) **Գավառական ձևեր.** այստեղ դասավորված են յուրաքանչյուր արմատի ստացած ձևերը մեր բարբառներում։ ե) **Հայերենից փոխառյալ բառեր.** Աճառյանի գնահատմամբ՝ սա Արմատականի «ամենից յուրահատուկ մասն է և նպատակ ունի պարզելու հայերենի ազդեցությունը շրջակա օտար լեզուների վրա»։ Եթե մեկն ուզում է ուսումնասիրել հայերենի ազդեցությունն օտար լեզուների վրա, այստեղ կարող է գտնել ամբողջական նյութը։ Այս չափազանց համառոտ նկարագրությունն իսկ ցույց է տալիս բառագիտական այն հսկայածավալ աշխատանքը, որ Աճառյանը կատարել է Արմատականում։ Աճառյանի «Արմատական բառարանը» հեղինակի անմահության առհավատչյան է։

դ) Հայ բարբառագիտություն

Հայերենը չափազանց հարուստ է բարբառներով։ Այսօր գիտությանը ծանոթ են հայերենի 50-ից ավելի բարբառներ, որոնք հնչյունական, բառական և քերականական իմաստով հսկայական լեզվական նյութ են պարունակում։ Իր լեզվաբանական աշխատանքներին զուգընթաց Աճառյանն ուսումնասիրեց 10-ից ավելի հայերեն բարբառներ։ Նրա գրչին են պատկանում Ագուլիսի, Առտիալի, Ալյանբեգի, Համշենի, Ղարաբաղի, Մարաղայի, Նոր Նախիջևանի, Նոր Զուղայի, պոլսահայ, Սուչավայի և Վանի բարբառների վերաբերյալ արժեքավոր մեկնագրությունները։ Աճառյանի համար բարբառների ուսումնասիրությունը կարևոր էր նաև այն իմաստով, որ դրանցով առավել ամբողջական տեսքով էր ներկայացնում իր լեզվի պատմությունը, Լիակատար քերականությունն ու Արմատականը։ Իր ուսումնասիրած բարբառներում Աճառյանը նաև ընդհանուր լեզվաբանության համար հետաքրքրություն ներկայացնող լեզվական մի շարք երևույթներ հայտնաբերեց։ Հիշենք թեկուզ Վանի բարբառի հնչյունական հայտնի երևույթը, որ «Աճառյանի օրենք» անունով է հայտնի գիտությանը։ Աճառյանը գործնական բարբառագիտական աշխատանքների հետ մեկտեղ զբաղվել է նաև

⁶ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Ա. հ., Երևան, 1971, էջ 1։

⁷ Նույնը, էջ 15։

բարբառագիտական տեսական հարցերով: «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության 2-րդ մասի «Հայ բարբառների ծագման ժամանակը» գլխում լայնորեն քննարկում է արդի հայ բարբառների ծագման ժամանակաշրջանի հարցը, ճշտորեն եզրակացնում, որ դրանք բոլորն էլ գրաբարի ճյուղավորումներն են, մեծ մասամբ ձևավորված 12-րդ դարից հետո, երբ գրաբարը դադարել էր խոսակցական լեզու լինելուց. ուստի և՛ նոր լեզվամտածողության հիման վրա, գումարելով նաև հայերի արտագաղթը, հաղորդակցության կապի կտրվելը հայության միջև, պետական-քաղաքական կենտրոնի պակասը, փոքրաթիվ հայ ժողովրդի մեջ առաջ եկան մեծաթիվ բարբառներ:

Առանձնապես արժեքավոր է Հ. Աճառյանի ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսած «Classification des dialectes arméniens» (Փարիզ, 1909 թ.) աշխատությունը, ուր Աճառյանը հայերենի բարբառների գիտական դասակարգման ճիշտ սկզբունքը տվեց, այլև, ճիշտ է, թեև չափազանց համառոտ, նկարագրեց հայերենի 31 բարբառներ և մի քանի տասնյակ ենթաբարբառներ ու խոսվածքներ: Աճառյանի սույն աշխատանքն արժեքավոր է նաև նրանով, որ Մեծ եղեռնի հետևանքով մի շարք բարբառների և խոսվածքների ներկայացուցիչներ իսպառկոտորվեցին, և այսօր այդ մասին միայն որպես աղբյուր Աճառյանն ունենք: Աճառյանի սույն աշխատանքը ժամանակին բարձր գնահատեցին երևելի հայագետ Յ. Կարստն ու Ա. Մեյեն: «Պր. Աճառյանը միակ անձն է աշխարհում, որ կարող էր գրել մի այսպիսի գիրք,—գրում է Ա. Մեյեն:—Նա անշուշտ միակն է, որ ծանոթ է նյութի եզակեղանապես ցրված մատենագիտության հետ. ապահովապես նա միակն է, որ ունի անձնական դիտողությանց այն պաշարը, որի հետքը ամեն րոպե երևում է այս դասավորության մեջ»: Ինչպես ժամանակին ճիշտ կերպով նկատել է Մեյեն, Աճառյանի այս աշխատությունը, որ 1911 թ. առավել ամբողջական լույս տեսավ հայերեն՝ «Հայ բարբառագիտություն» խորագրով, «կատարելի քննությանց ծրագիր» դարձավ: Նրա հետևողությամբ մեզանում հայագետներն ուսումնասիրեցին մի քանի տասնյակ նոր բարբառներ, հատկապես արևմտահայ բարբառներ, որոնք լեզվական նորանոր փաստեր տվին հայոց լեզվի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության և տեսական բարբառագիտության համար:

Լեզվաբանական աշխատանքներին զուգընթաց Հ. Աճառյանը զբաղվում էր մանկա-

վարժությամբ և հայագիտությամբ բառիս ամենալայն իմաստով: Նա գրել է դասագրքեր գրաբարի և պարսկերենի վերաբերյալ, հայ նոր գրականության վերաբերյալ, այլև դիմաստվերներ արևմտահայ գրողներ և մտավորականներ Պ. Դուրյանի, Մ. Պեշիկթաշլյանի, Ն. Ռուսինյանի, Ծերենցի, Գ. Օռյանի, Սրբուհի Տյուսաբի և այլոց վերաբերյալ: Խմբագրել է գրքեր, որպես ազնիվ քաղաքացի արձագանքել է մեր ժողովրդի առավել կարևոր խնդիրներին: Անցյալ դարի 90-ական թթ. սկսած մինչև դարիս 50-ական թթ. չկա հայ բանասիրության մեջ մի հարց, որին արձագանքած չլինի Աճառյանը: Այս իմաստով նա մեր կեսդարյա բանասիրության կենդանի հանրագիտարանն է:

Հ. Աճառյանը միաժամանակ հայ եկեղեցու և Մայր Աթոռի մեծ բարեկամն էր: Արդեն խոսվեց այն մասին, որ նա պաշտոնավարել է Գևորգյան ճեմարանում: Աճառյանի հողվածները ժամանակին զարդարում էին Մայր Աթոռի պաշտոնաթերթ «Արարատ» ամսագիրը, որտեղ տպագրվել են Աճառյանի մի շարք լեզվաբանական կարեվոր աշխատություններն ու գրախոսությունները: Ի դեպ, ի պատիվ Հ. Աճառյանի, ասենք, որ դեռևս 1914 թ. «Արարատում» տպագրած հողվածում Մառի հաբեթական «տեսության» մասին ասում էր. «Հայտնի է, որ Մառի հնարած վարդապետությունը ոչ մեկ հետևող ունի եվրոպական գիտական աշխարհի մեջ» (էջ 281—282): Այս գեղեցիկ ավանդույթը Աճառյանը շարունակեց նաև Մայր Աթոռի ներկայիս պաշտոնաթերթ «Էջմիածին» ամսագրում: Խորհրդանշական է, անշուշտ, որ «Էջմիածին» ամսագրի հենց 1-ին համարում տպագրվել է Հ. Աճառյանի «Հայ տառերի գյուտի ստույգ թվականը» արժեքավոր հողվածը: Այնուհետև Աճառյանն «Էջմիածին» ամսագրի էջերում հանդես եկավ մեր եկեղեցական մեծ դեմքերի՝ Մ. Խրիմյանի, Գ. Հովսեփյանի և Գ. Սրվանձության կյանքին ու գործունեությանը նվիրված հողվածներով, ինչպես նաև Կոմիտասի և ազգային երեվելի դեմքեր Ռեթեոս Պերպերյանի, Ս. Տյուբաի, Մատթեոս Մամուրյանի և Գրիգոր Արծրունու վերաբերյալ հողվածներով: «Էջմիածին» ամսագրում պարբերաբար հրատարակվեց Աճառյանի «Մեսրոպ Մաշտոց» հրաշալի աշխատությունը, ինչպես նաև նրա այլ հողվածները: «Էջմիածին» ամսագրի էջերում լայնորեն լուսաբանված են Աճառյանի առավել կարևոր աշխատությունները համապատասխան գրախոսություններով, իսկ 1953 թ. մայիսի համարում տրված է

Աճառյանի տպագիր և անտիպ աշխատությունների ամբողջական մատենագիտությունը: Երջանկահիշատակ կաթողիկոս Գևորգ Վեցերորդը Հ. Աճառյանի մահվան առթիվ գրած ցավակցականում ասում էր. «Հայ գիտության և Հայ Ազգի մեծ մշակ և Մեր անձնական սիրելի բարեկամ Հրաչյան կատարել է իր պարտքը հանդեպ հայագիտության և Հայ Ազգի, որով և անմահացել է. նա ոչ միայն ապրում և ապրելու է իր գիտությամբ և թողած երկերով, այլ հավետ պիտի ապրի Ազգի կենդանի հոգու մեջ և լսելիքս «ողորմիս»-ը»⁸:

Որպես տիպար հայ և տիպար գիտնական ապրեց Հ. Աճառյանը և մանավանդ՝ գիտական բացառիկ և անհավատալի արտադրողականությամբ: Նրա լեզվաբանական ժառանգության հիմնական գործերում ամփոփված են հայոց լեզվի ուսումնասիրության այն բոլոր արդյունքները, որ ձեռք են բերված գիտական հայագիտության սկզբնավորումից ի վեր: Աշակերտելով եվրոպացի աշխարհահռչակ գիտնականներին, Աճառյանը լավագույնս յուրացրեց եվրոպական հայագիտության նվաճումները և հայ լեզվաբանությունը պանդխտությունից վերջնականապես և անվերադարձ բերեց բնակեցրեց իր հայրենի կտուրի տակ: Սա Աճառյանի խոշորագույն ծառայությունն է մեր ազգին:

⁸ «Էջմիածին» ամսագիր, 1953 թ., մայիս, էջ 7:

Ծատ է խոսվել Հ. Աճառյանի գիտական ծառայության մասին: Մենք կուզենայինք սույն հոդվածը վերջացնել Աճառյանի աշակերտ պրոֆ. Է. Աղայանի գնահատանքի հետևյալ խոսքերով. «Արմատական բառարանը, Բարբառագիտությունը, Հայոց լեզվի պատմությունը և Անձնանունների բառարանը՝ մի մի գլուխ գործոցներ են իրենց տեսակի մեջ: Դրանք հայոց լեզվի ուսումնասիրության այն անգուգական կորողներն են հանդիսանում, որ հայագետ դառնալ առանց նրանք խորապես ուսումնասիրելու, անկարելի էայդ գործերը՝ իրենց պարունակած համապարփակ փաստական նյութերով և այդ նյութերի գիտական մշակումով հայոց լեզվի ուսումնասիրության մեջ դարագլուխ են կազմում.Աճառյանն այդ աշխատություններով չափազանց մեծ ավանդ է մտցրել հայագիտության մեջ, ավանդ, որ երբեք չի կորցնի յուր արժեքը: Դարեր կանցնեն, շատ գործեր կկորցնեն իրենց արժեքը և մոռացման կտրվեն, բայց Աճառյանի այդ գործերը միշտ էլ կունենան իրենց պատվավոր տեղը հայագիտության մեջ, միշտ էլ կպահպանեն իրենց արժեքը»⁹ (ընդգծումը մերն է—Ս. Ա.):

⁹ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Երևան, 1955, էջ XVI—XVII:

